

1. Biblikus teológiai tanszékcsoport

Szentírásmagyarázati Tanszék

PERES IMRE

Menyhárt János

(1823–1900)

Életútja

Menyhárt János¹ 1823. november 10-én született Szatmárnémetiben szegény, gazdálkodó szülők gyermekeként. Születési helyén kezdte meg iskoláit, ahol az elemi és a gimnázium hat osztályát abszolválta. Nem kis családi küzdelem után édesapja beleegyezett, hogy teológiai tanulmányokat folytasson, és lelkész legyen belőle. Debrecenben 1840 őszén iratkozott be, és 1846-ban sikerrel végzett. Jó tanulmányainak és aktív forgolódásának nagy eredménye lett: először esküdt, esküdtfelügyelő, majd praeses, valamint a klasszikus nyelvek oktatója lett. 1849. március 1-jétől fél évig széniori tisztséget is viselt. Az ősz folyamán pedig a tanári kar úgy határozott, hogy ideiglenesen megbízza a görög és héber nyelvvel kapcsolatos tárgyak oktatásával. Ezután, 1850-ben a szentírásmagyarázati tanszékre ideiglenesen egy évre, majd 1851. augusztus 15-én a teológiai akadémia rendes tanárává nevezték ki.² Már tanárként folytathatott 1852–1853-ban külföldi tanulmányokat a híres göttingeni egyetemen, ahol fél évet töltött, főleg Ewald professzor előadásait hallgatva, és nagy buzgalommal az arab nyelvet is tanulva. Ezután itthon állandósították tanári állásában, amelyet 1888-ig töltött be, amikor nyugdíjba vonult. A gimnáziumban és a tanítóképzőben vallástanárként is működött, illetve levéltárosi feladatokat látott el.

¹ Vö. Zoványi Jenő 1977, 401.

² Fekete Csaba: Menyhárt János kollégiumi professzor élete, különös tekintettel ószövetségi munkásságára, (Pályamunka, kézirat), Debrecen, 1964, 69, itt: 2. (Könyvtári jelzet: TtREK R 3607). A munka, bár diákjellegű, igen értékes, gazdag forrásanyagra, rengeteg korabeli idézetre támaszkodik, amely ma már egyes forrásokra nézve alig érhető el. Ugyanakkor forrásbeli hivatkozásai helyenként pontatlanok, és megállapításai – főleg a bibliKateológiai témákban – inkontextuálisan kritikusak és kissé túlzottak. (Továbbiakban: Fekete Csaba 1964)

Menyhárt Jánostól sajnos nem túl sok minden maradt ránk hagyatékában.³ Nem maradt utána egy fénykép sem, mert annyira szerény volt, és nem tartotta fontosnak, hogy arckép maradjon róla. Arról is alig tudunk, hogy mikor nősült meg; feltehetően 1857-ben, egy január végi csütörtöki napon.⁴ Az egyik levelében – amelyet még mint ösztöndíjas diák Göttingenből ír 1853. július 4-én az akkori püspöknek⁵ – pedig azért folyamodik, hogy a főiskola gazdálkodásából 100 pengő segílyt kaphasson, amit majd a legközelebbi fizetéséből vonjanak le, mert abban reménykedik, hogy ez a főiskolának az ő oktatása révén megtérül, ha bevezetik a keleti nyelveket, amelyeket ő oktatna. *„Mert csak egy két ifjú akadjon koronként, ki az általam majdan rendkívülig teendő keleti nyelvekbeli előadások után, e’ nyelvek ösmeretébe be fog vezetettetni; akkor bizton vélhetni, hogy a’ főiskolának érdekemben hozott áldozattétele nem vót haszontalan.”*

A sok munka, mely egyre romló látását szünet nélkül igényelte, élete végén teljesen vakká tette. A halál 77 éves korában, Debrecenben érte 1900. április 18-án, feleségét már korábban, 1887. szeptember 10-én elveszítette. Temetésére április 20-án került sor a Kossuth utcai temetőben⁶ tanítványa, Dicsőfi József szolgálataival.

Professzori működése

Nem tudni, hogy Menyhárt János tanszéki elődje, Erdélyi József mennyire tudatosan mondott le 1849-ben tanszéke vezetéséről és az oktatás kötelezettségéről. Illetve mennyire abban a tudatban vonult vissza, hogy sejtette volna, utódjává

3 Fekete Csaba ezt azzal magyarázza, hogy „az 1848-49-es szabadságharcot követő időben felsőbb rendelkezésre igen sok levéltári iratot meg kellett semmisíteni, így a Menyhárt tanári működésére vonatkozó adatok legnagyobb része is megsemmisülhetett. A II. világháború idején a megmaradt levéltári anyag teljesen szétszóródott, annak teljes rendezése azóta sem történt meg, ez okból a »vegyes tanügyi iratok« pontosabb adatokat nem szolgáltathatnak.” Fekete Csaba 1964, 3. Ugyanakkor ez az igazságnak csak az egyik oldala, mert maga Fekete Csaba utal arra, hogy Menyhárt János nyugdíjba vonulása után a sok támadás és egyházi széthúzás miatt eléggé visszahúzódó és zárkózott lett. Özvegy lányánál lakva maga rendezte korábbi írásait, aminek nagy részét – főleg a leveleit és a kéziratban levő akadémiai jegyzeteket és vázlatokat – egyszerűen elégette, nem akarva, hogy valami olyan maradjon utána, amit mások kritika tárgyává tehetnek. *„Könyvtárát dr. Erdős József vásárolta meg, mivel azonban Menyhárt legtöbb könyvébe nem írta be nevét sem, annak állományát megállapítani nem lehet.”* Dr. Erdős Károly közlése, i. m., 13.

4 Egyetemi könyvtár MS.32/2652. Közli: Fekete Csaba 1964, 3. Azt tudni lehet, hogy egyik tanítványa, Bethlendi Endre lett a veje. 1884. szeptember 14-től ő kapott kinevezést az ószövetségi tanszékre. Sajnos veje csak rövid ideig tölthette be ezt a posztot. Pszichés betegsége következtében tébolydába került, és 1888-ban 38 évesen meg is halt. Akkor, az 1887/88-as akadémiai évben Menyhárt János kénytelen volt áthidalni veje kiesését és az ószövetségi tanszékot helyettesként ellátni. I. m., 7.

5 TtREK R 2820.

6 Módis László megemlékezése szerint 1963. augusztus 8–9-én Menyhárt János és leánya földi maradványait exhumálták és a debreceni köztemetőben helyezték el.

éppen a fiatal Menyhárt János válik. Mindenesetre lemondását egészségi állapota romlásával és gyengeségével indokolta. Ezt a tanári kar 1849. november 10-ei ülésén elfogadta, és úgy határozott, hogy „*a Hellén s' Héber nyelv s szövegmagyarázat s Héber Régiség tan megürült tanszéke ideiglenes pótlása végett, az említett tanulmányokat Menyhárt János a fő Iskola egyik hivatalnoka (senior)... ideiglenesen és rendkívül tanítási fogja*”.⁷

Ezzel elkezdődött tanári pályája.⁸ Menyhárt János professzori működése emberileg és szakmailag példaszerűnek mondható. Az előadásokra írásba foglalt jegyzetekkel készült, de sok önálló gondolatot is közölt. Előadásainak egy részét, főleg az újszövetségi exegetikai munkáit kiadta, nagy részük pedig az órán feljegyzett kéziratokban maradt meg.⁹ Előadásai tárgykörét és témáit tekintve látszik, hogy foglalkozott a héber és a görög, sőt még az arab nyelv oktatásával is, az ó- és az újszövetségi Szentírás exegetikai magyarázatával, Jézus életével, az apostoli kor történetével, valamint – érthetően, mint exegeta – a bibliafordítással is. Az exegetikai módszere meglehetősen filologikus. Az egyik tanítványa, Balogh Ferenc úgy emlékezik rá, mint aki nem bírt ugyan a „*gyújtó ékesszólás hatalmával*”, és beszédével nem tudott elragadni, viszont lekötöni a lelket igen, mert „*méltóságos egyenletességgel folyó csendes mozgással tükröztette egy színvonalon a legmélyebb igazságok gyöngyeit s a legmesszebb ható látónoki képek csúcsait*”.¹⁰ Nagy tudása felől senki nem kételkedhetett, ahogyan tanítványa, Balogh Ferenc írja: „*A különben is nehéz német exegetikai irodalom művei adtak csontot, velőt irányának [...]*”¹¹. Mivel rohamosan romlott a látása, így inkább „*a magyarázandó héber és görög szöveget könyv nélkül is megtanulta*”.¹²

7 Vö. Fekete Csaba 1964, 2.

8 Erre a helyre több pályázó jelentkezett, de a tanári kar Menyhárt Jánost választotta ki. Az egyik jelentkező Tatai András (1803–1873) volt, a sikertelen kecskeméti gimnáziumi tanár, akinek teológiai tanári pályája nem sikerült sem Kecskeméten (1850–1855), sem Pesten (1856–1858), és aki emiatt – irigylvén Menyhárt sikerét – esküdt ellensége maradt. Munkásságát és írásait durván bírálta, és olykor gúny tárgyává akarta tenni. Menyhárt János nem egy írása azért készült, hogy megfelelően reagáljon „*Tatai úr*” vádaskodásaira (ahogy ő maga mondja: „*fanaticus türelmetlenségére*”, vö. Menyhárt János: A keresztségnek és az urvacsorájának jelentőségéről, Debrecen, 1862, 6). Ez az állandó kritika és egyéb támadások eléggé megkeserítették Menyhárt János életét és munkáját, olyannyira, hogy kihatott nyugdíjas éveire is, amikor egyre zárkózottabb lett és sokat búslakodott. Sőt eléggé elbizonytalanította addigi munkája eredményeiben, s nem tudni, hogy az idős korában végzett „*takarítást*” iratai és publikációi között (beleértve az újszövetségi fordítást is) nem ezek a keserű emlékek idézték-e elő.

9 Sajnos ezek már részint elvesztek, részint pedig szinte olvashatatlanok vagy megfejthetetlenek, mivel a kéziratok rövidítve, sok sajátos jellel és móddal íródtak, valószínűleg diktálás után.

10 Balogh Ferenc: Menyhárt János hittanár életrajza, DPL 20 (1900)/18, 273–275., (1900)/19, 289–291., (1900)/21, 322–325., itt: 274., Fekete Csaba 1964, 8.

11 Balogh Ferenc: Menyhárt János... i. m., 323., Fekete Csaba 1964, 8.

12 Balogh Ferenc: Menyhárt János... i. m., 274., Fekete Csaba 1964, 9., Csohány János 1988, 247.

Menyhárt János meggyengült egészségi állapotára való tekintettel, a sok egyházi intrikától és kritikától meggyötörve, de főleg a látásvesztés miatt az 1887. év elején megfogalmazta és a tanári karnak benyújtotta lemondását, amelyet a május 9-én tartott kari ülésen elfogadtak. Ezzel nem fejeződött be teljesen a tennivalója az akadémián, mert hónapokig visszajárt, és tartott előadásokat, de csak mint helyettes tanár, aki látja munkája közeli végét.

Menyhárt János 36 évig rendes tanára volt az akadémiának (1888-ig): nyugdíjba vonulása 65 éves korában még nem jelentett teljes passzivitást. 1887. szeptember 11-én az akkori akadémiai igazgató, Tóth Sámuel a főiskola nagytermében tartott tanévnitó alkalmával elismerő szavakkal búcsúztatta a nagyérdemű professzort.¹³ Menyhárt János egy ideig maradt a saját tanszékén, mert valójában a mellé rendelt új tanár, Dicsőfi József számára önálló (ószövetségi) tanszéket szerveztek. Amikor az átszervezés megtörtént, végleg elment.

Közegyházi tevékenysége

Tanári és irodalmi tevékenysége közismertté tette. Így élete delén a közegyházi életben is szerepet kapott: 1863-tól 1868-ig a Tiszántúli Református Egyházkerület aljegyzője volt Balogh Péter (1792–1870) nagyszalontai, majd debreceni lelkipásztor püspöksége (1860–1870)¹⁴ és gróf Dégenfeld Imre főgondnoksága (1860–1883) idején. Nagyon nehéz időszakban került az egyházkerület vezetőségébe, mert a szabadságharc leverése után új utakat kellett keresni az egyház számára, illetve harcolni azért, hogy a protestáns egyházak élni-létezni tudjanak. Ez volt az az időszak, amikor dúlt a küzdelem a pátens ellen, és akkor zajlottak a Debreceni Kollégium új épületének előkészületei is.¹⁵ Emellett az egyházon belül áldatlan teológiai vitákat folytattak egymás ellen az othodoxok és a „modernisták”, nem kímélve Menyhárt Jánost sem, akinek ügyes fogalmazványai alapul szolgáltak a teológiai álláspontok kinyilvánításához. A nyilatkozatot akár új debreceni hitvallásnak is nevezhetjük.¹⁶

¹³ Főisk Évk 1888, 3–5.

¹⁴ Balogh Péter már korábban is, 1855-től kezdte meg püspöki tevékenységét; tulajdonképpen mint legrégebb esperes helyettes püspökként szolgált, majd 1860-ban rendes püspöknek választatott meg. Vö. Balogh Ferenc: Balogh Péter tiszántúli ref. püspök életrajza (1792–1870), Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 1 (1870)/12, 583–590.

¹⁵ G. Szabó Botond: A kollégium épületeinek története, In: Barcza József 1988, 382–384.

¹⁶ Vö. Menyhárt János–Tóth Mihály–Tóth Sámuel–Balogh Ferenc: A debreceni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban, EPL 1 (1875)/1, 3–5., (1875)/2, 13–15., (1875)/3, 21–23., (1875)/5, 37–38 (itt: 14–15); Fekete Csaba 1964, 43–44., Legújabbban közli Kovács Ábrahám 2010, 223–224.

Vehemensen kelt az ügy védelmére többek között Balogh Ferenc is,¹⁷ de a csata igazán még csak elkezdődött. Menyhárt János ezzel a szövegével még több ellenséget szerzett, akik minden munkájába belekötöttek. Az egyházi és teológiai munkájából való visszavonulása után is nyomasztóan hatottak rá ezek a kritikák és a keserű emlékek.

Irodalmi munkássága

Bibliafordítói munkásság

A szabadságharc utáni évtizedekben azon kezdett tűnődni az egyházi közvélemény, az egyház vezetősége és a teológiai tanárok, hogy a Károli-féle bibliafordítást vagy revideálni kellene, vagy teljesen új bibliafordítást kellene készíteni.¹⁸ Nem volt új keletű ez a törekvés, hiszen ennek igénye majdnem végigkíséri a magyar teológiai gondolkodás történetét. Ez a törekvés olykor parciálódott vagy lokalizálódott is aszerint, hogy hol milyen lelkészek vagy teológiai tanárok nyúltak ehhez a témához, és milyen intenzitású volt ez az igény.¹⁹

Menyhárt János idejében is felerősödött ez az igény, aminek persze széles egyházi összefüggései voltak. Eredetileg ebbe a munkába az 1804-ben megalakult Brit és Külföldi Bibliatársulat megbízásából fogott bele,²⁰ mivel egyre jobban konkretizálódott az új Károli-revízió, és mint szentírástudományi professzor bizalmat élvezett a fordítás elkészítésére. A konkrétumokat fogalmazó előkészítő bizottságban Menyhárt János is részt vett, és az apostoli levelek fordítását vállalta. Már korábban is dolgozott ezen, úgyhogy 1874-ben gyengülő látása ellenére elkészült a munkával. A fordítást koordináló angol származású, Bécsben élő Edward Millard – aki akkor az angol Bibliatársulat Bizottságának vezetője volt – eredetileg azt javasolta, hogy Menyhárt János a fordításához vegye alapul Kámory

17 Vö. Balogh Ferenc: Irány elveink, EPL 1 (1875)/3, 23–25., (1875)/4, 31–32.

18 Ennek érdekes áttekintését – főleg az Újszövetségre figyelve – Bíró Sándor adja debreceni doktori disszertációjában *Az Újszövetség Misztótfalusi Kis Miklós bibliakiadásában* címmel, Debrecen 1950, 157. o. (itt: 141.). Bíró Sándornak segítségére lehetett már néhány korábbi tanulmány, Erdős József: *Az első teljes magyarnyelvű Újtestamentum*, ThSz 18 (1942)/1, 7–15 = In: Erdős Károly (szerk.): *Újszövetségi füzetek* 8. Debrecen, 1942, 1–9, valamint: *Az Újszövetség debreceni kiadásai*, In: Erdős Károly (szerk.): *Újszövetségi füzetek* 10. Debrecen, 1943, 1–26, és Karner Károly: *A Károli-biblia revíziója és az ú. n. textus receptus*, ThSz 18 (1942)/1, 16–24.

19 Valószínű, hogy később, 1937-ben eredetileg ennek monitorozására keletkezett Debrecenben a magyar bibliafordítással kapcsolatos periodikum, az *Újszövetségi Füzetek*, amit dr. Erdős Károly szerkesztett. A kiadványsorozat természetesen itt-ott más újszövetségi jellegű stúdiumokat is közölt.

20 Fekete Csaba 1964, 6.

Sámuel (1830–1903) fordítását²¹ és a Károli-féle Biblia szövegét.²² Menyhárt azonban végül egy év alatt önálló fordítást készített Pál apostol leveleiből és a Jelenések könyvéből.²³ A megegyezés arra is vonatkozott, hogy a fordítást Révész Bálint, valamint Ballagi Mór is átnézi. Ezután Millard nyilvános felhívást intézett az egyházi közvéleményhez, hogy a fordításhoz szóljanak hozzá a szakértők.²⁴ Azonban a kritika már korábban elkezdődött. Különböző oldalról jöttek az ötletek és a bántások Menyhárt János címére. Az egyházi közvéleményt formálók igen hevesen támadták őt és fordítását.²⁵ Mégis a Bibliának ez a fordítása 1878-ban²⁶ és

21 Kámory Sámuel evangélikus líceumi tanár volt, orientalista (vagy inkább arabista), aki magyar bibliafordítással is foglalkozott, azonban nem az addig bevett népi vagy liturgiai, hanem teljesen más alapon, a populáris irodalom stílusában. Két ízben adta ki bibliafordítását: Biblia, az az szentírás, mely az egész ó- és új-testamentomot foglalja magában. Az eredetiből fordította Kámory Sámuel, Pest, 1864, 1870. Az 1870. évi fordításához vö. pl. Bottyán János: A magyar Biblia évszázadai, Budapest, 2009, 113–115. A maga bibliafordítói álláspontját kifejtette már korábban is: Röpirat a biblia új magyar fordításának ügyében, Pozsony, 1863. A Biblia könyveinek fordítása után lefordította az ószövetségi apokrifusokat is: Ó testamentomi apokrifus könyvek. Az eredeti görögből fordította Kámory Sámuel, Budapest, 1877. 1881-ben lefordította magyarra a Koránt is, de sajnos kiadatlan maradt, mint több más műve is, mint például Bevezetés az ó-testamentomba és az apokrifus könyvekbe (1884) stb. Vö. Hornyánszky Aladár: Kámory Sámuel (1830–1903), Theologiai Szaklap 1 (1902/03)/3, 161–164.

22 Valószínű, hogy Menyhárt Jánost ez a kettős kikötés óriási dilemmában tartotta, mert áthidalni és összehozni a Kámory-féle teljesen modern fordítást a Károli-fordítással szinte lehetetlen feladatnak bizonyult. Lehet, hogy ez lett végül a veszte, hogy nem dolgozhatott teljesen szabadon, és ebben a Filó Lajos-féle átnézés sem tudott lényegesen segíteni, mert az angol Bibliatársulat részéről rá is érvényben volt ez a kikötés.

23 Menyhárt János a fordításhoz alapul vette a Tischendorf-féle újszövetségi görög szöveg 8. kiadását, természetesen az akkor legújabb exegetikai irodalom figyelembevételével.

24 Millard Ede: Az Újtestamentum legújabb magyar átdolgozása, Erdélyi Protestáns Közlöny 8 (1878)/28, 338–339.

25 Köztük elsősorban Ballagi Mór, Gaál Imre, P. Nagy Gusztáv, Keresztes József, Masznyik Endre. A kritikában alig volt valami építő, tényleges pozitívum. Úgy látszott, hogy itt sokkal inkább olyan emberek küszködnek egymással, akik vagy bizonyítani akarták vélt tudásukat, vagy olyan táborhoz tartoztak, amely a debreceni orthodox irányzatot akarta támadni, s ebben Menyhárt János csak eszköz volt a támadás kivitelezéséhez. Révész Imre megjegyzi, hogy Ballagi Mór, aki heves, nehéz természetű ember volt és lesújtóan élesen bírálta magát Károlit is, „*később maga is elismerte, hogy túlzott*”: Révész Imre: A bibliafordító, In: Uő: „Tegnap és ma és örökké...”, Debrecen, 1944 (Coetus Theologorum kiadványsorozata 4–5), 136–144, itt: 139.

Ballagi Mór „teológiai” eszmélődéseihez és vitáihoz, vö. Kovács Ábrahám 2010.

26 Ez a kiadás csak próbakiadás volt, amelyen még Filó Lajos (1828–1905) nagyköri tudós lelkipásztor kellő simításokat végzett.

1885-ben is megjelent.²⁷ Ma már nehéz megítélni, hogy abban az időben ez menyire volt korszerű fordítás. Tény, hogy a vádak főleg a nehézkes nyelv, az érthetőség vagy a rejtett exegetikai gondolatok miatt jöttek. Menyhárt János erre úgy reagált, hogy 1886-ban kiadta önállóan az *Apostoli leveleket*, s ott megfogalmazta a vádakkal szembeni argumentumait.²⁸

Saját írásai és tanulmányai

Menyhárt József aránylag gazdag irodalmi tevékenységet folytatott. Sajnos nem minden munkája jelent meg nyomtatásban. Előadásainak legnagyobb része kéziratban maradt, amelyet maga a szerző vagy a professzor hallgatói rögzítettek papírra. Azonban ebből sem minden őrződött meg. Így például a kéziratárban található egy köteg, mintegy százoldalmi szöveggel, amelyet Pokoly József kezdett írni 1886. szeptember 13-án, és 1887. június 9-én fejezett be.²⁹ A szinte olvashatatlan kézíratszöveg az akkori újszövetségi exegézis-előadásnak az anyaga, amelyet Menyhárt János az egész Római levél alapján tartott. A feljegyzett magyarázat jellegéből kitűnik, hogy az előadó a versenkénti elemzésben erősen filológiai alapon magyarázza ezt a páli levelet, sok grammatikai elemzéssel, de annál kevesebb kor-, vallástörténeti és kontextuális adalékkal.

Ezenkívül számottevő kéziratanyaga az, ami az egyik kézzel írt könyvecskéjében maradt ránk³⁰ részben latinul, részben magyarul írva. Ez az anyag nagyon vegyes, és egyrészt kisebb-nagyobb fordításokat tartalmaz – főleg az ókori pogány szerzőktől –, valamint rövid kivonatokat, reflexiókat, különböző megjegyzéseket, olykor kátészerű összefoglalókat a keresztyén hitről, illetve érdekes elmélkedéseket és vallomásokat mintegy háromszáz oldalon.³¹

27 Ennek a fordításnak még több kiadása volt: 1887, 1890, 1905, 1909. Ezért nem lehet mondani, hogy ez a fordítás, benne Menyhárt János fordítása is, jelentéktelen munka lett volna, hiszen hat kiadást ért meg, és több mint húsz évig volt használatban, ezért túlméretezettnek tűnik a kritika, mely szerint ez „a fordítás nem nyerte meg sem a közönség, sem a szakértők tetszését”, Bottyán János: *A magyar Biblia évszázadai*, 106.

28 A bevezetőben írja, hogy a bírálók által emelt kifogásokban „igen kevés van olyan, amit alaposnak elismerhetünk”, Menyhárt János: *Apostoli levelek*, Debrecen, 1887, 3.

29 TtREK R 6597.

30 Úgy tűnik, az első oldalon található dátum szerint, hogy az első beírás valamikor 1847-ben történhetett, tehát a könyvecske innentől kezdve íródhatott.

31 TtREK R1606. A kézírás változó formája és az oldalszámok különbözősége szerint ítélve úgy tűnik, hogy a könyvecskét vagy ő, vagy valaki más később köttette be, amibe belefoglalhatott különböző időszakból való írásokat is.

Válogatott írásai

- Jézus Krisztus élete, Egyházi Könyvtár 1 (1858)/1, 85–147.³²
 Bővebb ismertetése némely tárgyaknak, melyek a Jézus Krisztusnak az első füzetben adott életrajzában előfordultak, Egyházi Könyvtár 1 (1858)/3, 3–18.
 Júda ország végromlása és a babyloni fogság, Egyházi Könyvtár 2 (1859)/1, 51–72.
 Szentírásmagyarázati kézikönyv. A Titmotheushoz és a Titushoz írt levelek, Debrecen, 1861³³
 Az apostoli levelek, Debrecen, 1886
 Keresztyén hittan a helvéthitvallású népiskolák harmadik osztálya számára. Népiskolai tankönyv, Debrecen, 1862
 A keresztségnek és az úrvacsorájának jelentőségéről, Debrecen, 1862³⁴
 Észrevételek Ballagi Mór első nyílt levelének némely pontjaira, 1 (1875)/12, 105–107.
 Némely korszerű kérdések szellőztetése a magyar ref. egyház kebelében EPL 3 (1877)/10, 81–84., (1877)/11, 89–92., (1877)/12, 97–99., (1877)/13, 105–108.
 Miképp lehet arról, hogy Krisztus a halálból valósággal feltámadott, az ujszövetség a felőli bizonyágtételeiből meggyőződünk? DPL 2 (1882)/20, 190–191.³⁵

32 Ebben a jézusi életrajzában aránylag kevés korabeli vagy teológiatörténeti adalékot közöl, inkább a bibliai szövegek parafrázisát adja. Ez érthető is, mert olyan időben élt, amikor egymás után születtek olyan Jézus-életrajzok, amelyek fantáziálnak, vagy erős racionalizmust tükröznek, vagy liberális irányba haladnak, úgyhogy nem csoda, hogy például Rác Béla erről a korról megállapítja, hogy az ilyen teológia és annak igehirdetési termékei megrendítették a nép bibliai hitét és előidéztek a vallási és erkölcsi romlást. „*Annak oka a liberális eszmék terjedése, mert emiatt nem hiszi a nép többé a Krisztusban való megigazolást, a szent írás ihletését*”, Szeremlei Sámuel: Vallás-erkölcsi társadalmi élet 1848 óta Magyarországon, Budapest, 1874; Rác Béla: Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből (1711–1914), Gyula, 1931, 119.

33 E kommentár 152 lapnyi terjedelmű, aminek nagyon tekintélyes bevezetője van (1–44). Ennek indoka a szerző szerint az, hogy részletes ismertetést adjon a kutatás jelenlegi állásáról, lévén szó deuteropáli levelekről. Itt erősen harcba száll főleg Ferdinand Ch. Baur (1792–1860) és Wilhelm M. L. de Wette (1780–1849) nézeteivel olyan módon, ahogy azt a göttingeni Georg H. A. Ewald tanáránál is tapasztalhatta. Ebből is látszik a maradó göttingeni befolyás, mert ellenfeleik is ugyanazok.

34 Ezt a művet Menyhárt János apológiaként írja Tatai András kecskeméti tanító vádaskodásaival szemben, amiket Menyhárt Jánosnak *„Jézus Krisztus élete”* című könyvére írt, támadva benne főleg Jézus és Keresztelő János kapcsolatát, illetve a keresztség értelmezését, valamint az írás csupasz és száraz biográfiai adatait, amelyek szerinte sem a hitet, sem a vallási érzületet nem erősítik.

35 Ez is tulajdonképpen amolyan apológia a különböző támadásokkal szemben, amelyek ezután is bőven illették személyét.